

אלוהי העברים

ויאמר ה' אל משה כבד לב פרעה מאן לשלח העם: לך אל פרעה בבקר הנה יצא המימה ונצבת לקראתו על שפת היאר והמטה אשר נהפך לנחש תקח בידך: ואמרת אליו ה' אלהי העברים שלחני אליך לאמר שלח את עמי ויעבדני במדבר והנה לא שמעת עד כה: (שמות ז יד-טז).¹

ויאמר עוד אלהים אל משה כה תאמר אל בני ישראל ה' אלהי אבותיכם אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם זה שמי לעלם וזה זכרי לזר דר: לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אלהם ה' אלהי אבותיכם נראה אלי אלהי אברהם יצחק ויעקב לאמר פקד פקדתי אתכם ואת העשוי לכם במצרים: ... ושמעו לקלך ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים ואמרתם אליו ה' אלהי העבריים נקרה עלינו ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונצבחה לה' אלהינו: (שמות ג טו-יח).²

ואחר באו משה ואהרן ויאמרו אל פרעה כה אמר ה' אלהי ישראל שלח את עמי ויחגו לי במדבר: ויאמר פרעה מי ה' אשר אשמע בקלו לשלח את ישראל לא ידעתי את ה' וגם את ישראל לא אשלח: ויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונצבחה לה' אלהינו פן יפגענו בדבר או בחרב: ויאמר אלהם מלך מצרים למה משה ואהרן תפריעו את העם ממעשיו לכו לסבלתיכם: (שמות פרק ה א-ד).³

ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה ודברת אליו כה אמר ה' אלהי העברים שלח את עמי ויעבדני: כי אם מאן אתה לשלח ועודך מחזיק בס: הנה יד ה' הויה במקנך אשר בשדה בסוסים בחמרים בגמלים בבקר ובצאן דבר כבד מאד: (שמות ט א-ג).⁴

שמות רבה ה טו, פרשת שמות – למה שינו משה ואהרן

"וויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו", אמרו משה ואהרן: שמא תאמר שינינו אותו הלשון שאמר לנו הקב"ה ואמרנו לו: "כה אמר ה' אלהי ישראל" ובשביל כך הקשה כנגדנו? חזרו ואמרו: "אלהי העברים". "נלכה נא ... ונצבחה לה' אלוהינו פן יפגענו בדבר או בחרב" - לא היה צריך לומר אלא "פן יפגעך". מהו "פן יפגענו"? ללמד שנהגו בו כבוד, ללמד שחייב אדם לחלוק כבוד למלכות.⁵

¹ כך הוא במכה הראשונה, מכת דם, בפרשתנו. מי הוא השולח אל פרעה? בשם מי מדברים משה ואהרן? אלוהי העברים! נחזור אחורה לפרשת השבוע שעבר ונתחקה מעט אחר ביטוי זה.

² בהתגלות בסנה ובציווי אל בני ישראל מצוי הביטוי: "אלוהי אבותיכם" וגם בפרוט: "אלוהי אברהם, אלוהי יצחק ואלוהי יעקב", אלוהי כל אחד מהאבות. כדרשת ויקרא רבה לו ה: "כדאי הוא מעשה כל אחד ואחד שיתלה כל העולם בגינו" ובספרי דברים פסקא: "כדיי אברהם בעצמו, כדיי יצחק בעצמו, כדיי יעקב בעצמו", ראה דברינו אברהם, יצחק ויעקב בפרשת תולדות. אבל לפרעה יש לומר: אלוהי העברים. זה מה שהוא צפוי להבין, אולי גם מזכרון יוסף העברי. ויש שמדקדקים שכאן כתוב: "העבריים" עם שני יו"ד שהוא רמז לעשרת המכות (רש"י שמות ג יח ועוד).

³ כשמשה ואהרן באים פעם ראשונה לפני פרעה הם נוקטים בלשון: "אלוהי ישראל". כינוי שנזכר כבר בספר בראשית, פעם אחת, בעת שיעקב בונה מזבח ליד שכם עם חזרתו לארץ, ככתוב, בראשית לג כ: "ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלהי ישראל". אבל לא כך צו לומר משה ואהרן! מדוע שינו מהלשון שצו לדבר בה? ואמנם, פרעה לא משתכנע, או אז חוזרים משה ואהרן לנקוט בלשון שנאמרה למשה: "אלוהי העברים". מתגובת פרעה: "ויאמר אלהם מלך מצרים למה משה ואהרן תפריעו את העם ממעשיו לכו לסבלתיכם" אפשר להבין שאולי השם "עברים" כן היה מוכר לפרעה או למצרים. הם ידעו מי הם העבדים האלה שהם משעבדים, גם אם או דווקא בגלל שהתכחשו לעמו של יוסף העברי.

⁴ חוזר השם "אלוהי העברים" גם במכת הדבר וכן במכת הברד להלן (שמות ט יג) ובמכת הארבה בפרשה הבאה (שמות י ג). שש פעמים נזכר הביטוי "אלוהי העברים" בכל התנ"ך. וכולם במכות מצרים כפי שהבאנו כאן: בסנה, בעמידה הראשונה לפני פרעה, ובמכות דם, דבר, ברד וארבה. ותו לא. שם זה לא מצוי בשום מקום אחר במקרא, רק במכות מצרים, והוא ללא ספק ייחודי ליציאת מצרים. מנגד, "אלוהי ישראל" שנזכר כבר פעם אחת בספר בראשית, חוזר ונזכר פעמים רבות בתנ"ך. בספר שמות ארבע פעמים ועוד פעם אחת בספר במדבר. והרבה מאד פעמים בספרים: יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, ישעיהו, ירמיהו (באופן בולט) ועוד. למעלה ממאתיים פעמים בכל המקרא. וחזרה לעניינינו בפרשות מכות מצרים, הסדר הכרונולוגי של המקורות מהמקרא שהבאנו לעיל הוא: מקור 2, מקור 1, 3, 4-1. סדר זה חשוב להמשך הדף.

⁵ מדרש זה מתעכב על הכינוי "אלוהי ישראל" מול "אלוהי העברים" (הערה 3 לעיל). אולי בעקבות העידוד שקבלו מבני ישראל, בוחרים משה ואהרן לפנות לפרעה בעמידתם הראשונה מולו בשם "אלוהי ישראל" של מי ששרה עם אל – השם שאח"כ ילווה את עם ישראל לדורותיו (הערה 4 לעיל), ולא בשם 'המקומי' של שבט העברים – בני עבר. בשל כך הם סבורים שפרעה ענה להם בבוטות והם חוזרים לשם "אלוהי העברים" בו נצטוו לכתחילה. והם גם חולקים כבוד לפרעה כשהם אומרים לו: "פן יפגענו בדבר או בחרב", ולא "פן יפגעך". שינוי כינוי זה כמובן לא שינה מאומה מיחסו של פרעה, ואם בפסוקים עצמם אפשר למצוא אולי 'ריכוך' מסוים בתשובתו של פרעה ("למה משה ואהרן תפריעו את העם ממעשיו"), רגע אחרי שמה ואהרן יוצאים הוא קורא לנוגשים ולשוטרים ומצווה עליהם להכביד את עולו על העם. ראה מדרש תנחומא (בובר) פרשת וארא סימן ג: "אמרו משה ואהרן בשביל ששינו את הלשון הקשה עלינו, חזרו ואמרו אלהי העברים. ר"ש בן יוחי אומר: התחיל לחרק בשינוי כנגדם ואמר נרפים אתם נרפים וגו'". ועל ההקפדה בכבוד המלכות, ראה דברינו לחלוק כבוד למלכות בפרשה זו.

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרשת וארא פרק ז סימן כו – שינוי זה בסדר

בתחילה אמר לו: כה אמר ה' אלהי ישראל, וחזר ואמר כה אמר ה' אלהי העברים, ומכאן ואילך כה אמר ה', לפי שכבר הודיעו מי ה'.⁶

מדרש תנחומא פרשת וארא סימן ה – לא מכיר את אלוהי העברים

היו משה ואהרן עומדים על פתח פלטרין של פרעה. נכנסו משרתיו אליו ואמרו לו: שני זקנים עומדין בפתח. אמר להן: יש בידם עטרות?⁷ אמרו לו: לאו. אמר להם: באחרונה יכנסו. נמצאו עומדין לפני פרעה, אמר להם: מה אתם מבקשין? אמרו לו: "אלהי העברים שלחני אליך לאמר שלח את עמי ויעבדוני".⁸ אמר להם: "מי ה' אשר אשמע בקולו" ולא היה יודע לשלוח לי עטרה, אלא בדברים אתם באים! "לא ידעתי את ה' וגו'".⁹ אמר ר' לוי: באותה שעה הוציא דפתרא של אלוהות.¹⁰ התחיל קורא: אלוהי אדום אלוהי מואב, אלוהי צידון וכן כולם. אמר להם: הרי קראתי כל כתבי ואין שם שמו של אלהיכם.¹¹

מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה ה – שלא שינו את לשונם

... ומנין שלא שנו את לשונם?¹² שנאמר: "כי פי המדבר אליכם" (בראשית מה יב).¹³ ואומר: "ויאמרו אלהי העברים נקרה עלינו וגו' " (שמות ה ג), ואומר: "ויבא הפליט ויגד לאברם העברי" (בראשית יד ג).¹⁴

שמות רבה ט ט, פרשת וארא – אפשרות לתשובה של פרעה

"ואמרת אליו ה' אלהי העברים שלחני אליך ... כה אמר ה' בזאת תדע כי אני ה' וכו' " (שמות ז טז-יז). זהו שכתוב: "הן אל ישגיב בכחו מי כמוהו מורה" (איוב לו כב) - בנוהג שבעולם, בשר ודם שהוא מבקש להביא רעה

⁶ ראה גם מדרש זה במכת הדבר (הערה 4 לעיל), פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרשת וארא פרק ז סימן טז: "ואמרת אליו ה' אלהי העברים. אמרת לו אתמול אלהי ישראל, אמור עתה אלהי העברים". כאן יש נימה מאד מרוככת כלפי שינוי הכינוי שעשו משה ואהרן. אולי אפילו שבח על שינוי ובאו דווקא בשם "אלוהי ישראל" החזק יותר וצופה פני עתיד ולא "אלוהי העברים" המרוכך וצופה פני עברה של משפחת יעקב שירדה למצרים. ראה דברי העמק דבר על האמירה למשה בסנה: "כי אהיה עמך" שבכך נתן הקב"ה למשה כשליח ומנהיג את הכח לשקול בדעתו ולקבל החלטות הן כנגד פרעה והן כנגד בני ישראל: "כי אהיה עמך, ומה שתדעה לעשות עמו אקיים, ואין כח וגבורה יותר מזה ... כי אהיה עמך למלאות דבריך מה שתגזר אומר על ישראל". מה שעוד מדגיש פסיקתא זוטרתא הוא השילוב של שם ה' (הויה) בציווי הראשון למשה בסנה ובכל מופעי "אלוהי העברים" שלהלן. וזה מה שחשוב. עניין זה של שם הויה לצד "אלוהי ישראל" או "אלוהי העברים" יידון בפרוטרוט בפירוש רמב"ן להלן.

⁷ תשורות מעוטרות של מי שבא לשחר פניו של המלך.

⁸ זה ציטוט מדברי הקב"ה למשה בסנה במכת הדם, בפרשתנו. המקור הראשון שהבאנו מהמקרא לעיל.

⁹ זו תגובת פרעה לפני הראשונה של משה ואהרן, במקור השלישי שהבאנו מהמקרא לעיל. אך שם פונים משה ואהרן אל פרעה בשם "אלוהי ישראל", כפי שכבר הזכרנו. אפשרות סבירה היא שחל כאן שיבוש במדרש ומאן דהוא החליף את "אלוהי ישראל" עם "אלוהי העברים" (אבל לא את "אלוהי העברים" שנאמר למשה בסנה, המקור השני מהמקרא לעיל, אלא דווקא את זה המאוחר יותר שבמכת הדם. ואמנם, במקבילה בשמות רבה ה' יד מצוטט שם משה אומר: "כה אמר ה': שלח את עמי" שהוא מהמקור השלישי לעיל ומתאים לתגובת פרעה שבמקרא. והגם שגם שם מושמט משום מה "אלוהי ישראל", אבל הכוונה ברורה. ראה שם.

¹⁰ דיפתרא הוא קלף העשוי מעור בהמה והכוונה כאן בפשטות לספר בו רשמו המצרים את כל האלוהויות שהכירו.

¹¹ וההמשך שם במשל על הכהן שיצא מחוץ לעיר ועבדו השוטה מחפש אותו בבית הקברות, והנמשל בתשובתו של משה לפרעה: "שוטה, אלוהות אלו שאתה אומר מתים הן. אבל ה' אלהים אמת הוא אלהים חיים ומלך עולם", ולפיכך אין סיכוי שתמצא אותו בספר אלוהויות עבודה זרה שלך. לנושא שלנו, בדומה לנוסח תנחומא זה, כך גם הנוסח בתנחומא (בובר) וארא ב: "נכנסו אצל פרעה, אמר להם: מה אתם מבקשים? אמרו לו: ה' אלהי העברים שלחני אליך, ואמר לנו שנאמר לך: שלח את עמי ויעבדוני". כך מצאנו גם במדרש משלי (בובר) פרשה כז סימן יז: "אמר ר' זעירא: בשעה שנכנס משה לפני פרעה א"ל: מי שלחך? א"ל: אלהי העברים. א"ל: ומה אמר? א"ל: שלח את עמי ויעבדוני" וההמשך שם בדומה למדרש לעיל שפרעה מחפש את שם מי ששלח את משה בבית גנזיו ולא מוצא אותו. וכך גם במדרש שכל טוב (בובר) פרשת שמות ה ג: "ויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו. כלומר נקרא שמו עלינו, ואין שמו מפורסם לאומה אחרת, לכך אינו מוצא שמו בספרי האלילים". אבל במדרש אגדה (בובר) שמות פרשת שמות פרק ה סימן א שוב "אלוהי ישראל". אפשר, כאמור, שכל זה עניין של שיבושים וחילופי גרסאות, אבל נראה שאפשר ליצור כאן דרשה בפני עצמה: האם התכחשותו של פרעה והחיפוש בספרי האלוהויות שלו היה על "אלוהי ישראל" או על "אלוהי העברים". וזכיר רק שבהמשך המכות, יש ארבעה פעמים "אלוהי העברים" ואף לא פעם אחת "אלוהי ישראל". מה שמחזק את נוסח התנחומא ומדרש משלי. השימוש באלוהי העברים בכל מכות מצרים בא בדיוק בגלל ההתכחשות של פרעה. אמרת שאתה לא מכיר אותו? שהוא לא רשום אצלך? עכשיו הוא יהיה רשום על כל מכה ומכה.

¹² אחד מארבעה דברים ששמרו בני ישראל במצרים ובזכותם נגאלו. ראה דברינו [ארבעה מי יודע](#) בפסח.

¹³ בהתוודעות יוסף לאחיו ששמר על לשון בית אבא העברית. ועוד נחזור ליוסף העברי.

¹⁴ ראה מדרש ויקרא רבה לב ה פרשת אמור (שם גם נמנים ארבעה הדברים שבזכותם נגאלו בני ישראל): "לא שינו את לשונם. להלן כתיב: ויבא הפליט ויגד לאברם העברי, וכאן: ויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו, וכתיב: כי פי המדבר אליכם בלשון הקודש". לא בכדי נגאלו בני ישראל בשם "אלוהי העברים" – משום ששמרו על עבריותם ומוצאם. הם בני בניו של "אברם העברי". מאברהם העברי שנגזר עליו: "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם" אל יעקב/ישראל שנאמר לו: "ואנכי אעלך גם עלה". מי שנגאל, מי שזכה לגאולה, היו "בני העברים", וכחלק מתהליך הגאולה חזרו להיות "בני ישראל". שם שאח"כ יהפוך לשם הבולט והדומיננטי כמו ש"אלוהי העברים" יחדל ובמקומו רק "אלוהי ישראל" (הערה 4 לעיל). ואיפה נשאר "עברי" עד ימינו? בשפה! בשפה העברית המתחדשת והמחודשת עד ימינו! והרי לנו "שלא שינו את לשונם" גם בגאולה של ימינו.

על שונאו, פתאום מביא עליו, עד שלא ירגיש בו. והקב"ה הוא מתרה לפרעה על כל מכה ומכה, כדי שישוב בו. זהו שכתוב: "בזאת תדע כי אני ה'".¹⁵

שמות רבה ג ח, פרשת שמות – עברו בים סוף

"ואמרת אליו ה' אלהי העברים נקרא עלינו", למה קורא אותם עברים? על שום שעברו ים.¹⁶

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה א – הקשר לעבד עברי

"כי תקנה עבד עברי" - בבן ישראל הכתוב מדבר.¹⁷ או אינו אלא בעבדו של עברי? ... תלמוד לומר: "כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה" (דברים טו יב)¹⁸ ... מופנה להקיש ולדון ממנו גזירה שוה: נאמר כאן "עברי"¹⁹, ונאמר להלן "עברי"²⁰, מה עברי האמור להלן, בבן ישראל הכתוב מדבר, אף עבד עברי האמור כאן, בבן ישראל הכתוב מדבר. ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר,²¹ שנאמר: "ויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו" (שמות ה ג), ואומר: "ויבא הפליט ויגד לאברם העברי" (בראשית יד ג).²²

שמואל א פרק ד פסוקים ו-ח – במלחמת הפלשתים

¹⁵ כך במכת הדם. כך גם בשמות רבה יב א לפני מכת הברד גם בה נאמר "אלוהי העברים": "וכן אתה מוצא במשה שהשיגב הקב"ה כוחו ללכת בשליחותו ולעשות צויו, והיה מורה לפרעה הרשע שיעשה תשובה שלא חפץ לשלוח המכה עד שיזהירונו שיעשה תשובה, שכן כתיב השכם בבקר והתיצב לפני פרעה, היה נותן כח במשה להשכים ולהתיצב לפני פרעה והיה מורה דרך לפרעה כדי שיעשה תשובה שכן כתיב: ואמרת אליו כה אמר ה' אלהי העברים". וכך גם במדרש תנחומא (בובר) פרשת וארא סימן יח לפני מכת הארבה שגם בה נאמר "אלוהי העברים", ראה שם במקור. יש כאן קשר בין "אלוהי העברים" שזכור בכל אחת מהמכות האלה (חסרה לנו רק מכת הדבר כאן) ובין הרעיון של מתן אפשרות תשובה גם לפרעה! מה יכול להיות קשר זה? האם זו תגובה על התכחשותו של פרעה ל"אלוהי העברים" כפי שראינו בתנחומא שמות ה לעיל? אין הקב"ה נוטר. אתה פרעה התכחשת ל"אלוהי העברים", אבל הוא שכעת מכה אותך, עושה זאת לא בפתע פתאום, לא כמו שאמר למשה מראש בסנה: "וְאָמַרְתָּ אֶל פְּרַעֲהוּ כֹה אָמַר ה' בְּנֵי בְכָרֵי יִשְׂרָאֵל ... וְתִמְאָן לְשַׁלְּחוֹ הַנֶּה אֲנִי הַרְגָּ אֶת בְּנֵךְ בְּלֶךְךָ" (שמות ד כג), אלא בהרווחה, תוך מתן אפשרות לחזרה בתשובה או לפחות לשינוי דעתך. וכמעט הוספנו כאן את אחת מ"ג המידות: "עובר על פשע". אלוהי העברים – שעובר על פשע למי שיודע לעבור מצד לצד ולהעביר על מידותיו (ראה דברינו [מעביר על מידותיו](#) ביום הכיפורים).

¹⁶ במקרא העם "בני ישראל" דומיננטי מאד. ככה פותח ספר שמות: "ואלה שמות בני ישראל" וככה הרבה בהמשך: "ויאנחו בני ישראל", "ישעק בני ישראל באה אל" ועוד ועוד. גם ספר בראשית כבר משתמש הרבה במונח זה. לא מצאנו בכל המקרא "בני העברים". אבל המדרש מתעקש להזכיר כל העת שהם גם "עברים" ולא שכחו את מוצאם. והקרוב ביותר ל"בני העברים" הוא: "מילדי העברים זה", שאומרת בת פרעה! וכאן ממשיך המדרש את "אלוהי העברים" אל מעבר ים סוף! בריאה מחודשת של העם העברי. לא רק כצאצאי אברהם העברי (יוסף העברי שהבטחנו ונגיע אליו) והשפה העברית שלא שכחו במצרים, אלא אלה שעשו את המעבר בעצמם ונפרדו סופית ממצרים. בדומה לאברהם, עליו אומר מדרש בראשית רבה מא יג: "ויגד לאברהם העברי - ר' יהודה אומר: כל העולם מעבר אחד והוא מעבר אחד", כך כעת גם בני ישראל – בני העברים שעשו, אמנם בדרך נס, את המעבר והפרידה הסופיים ממצרים. "אלוהי העברים נקרא עלינו" שנאמר לפרעה: "נלכה נא דרך שלושת ימים במדבר ונזבחה לה' אלוהינו". בקריעת ים סוף, תמו שלושת הימים שבעקבותיהם יצא פרעה לרדוף אחרי בני ישראל. קריעת ים סוף עשתה את החיץ ואת המעבר הגדול ממצרים למדבר ומעבדות וכל מחויבות שהיא לפרעה, לחירות ולקראת "תעבדון את האלהים על ההר הזה". הושלם המעבר. "אלוהי העברים" קיים את דברו. אבל האם נפרדנו גם מהתואר "עברים"?

¹⁷ היינו עבד שהוא בן לאומה העברית – עבד שהוא עברי. ולא תאמר עבד גוי של אדון עברי כפי שהדרשה ממשיכה.

¹⁸ באה פרשת עבד עברי בספר דברים פרשת ראה ואומרת: "אחיך". אז ברור שמדובר בעברי.

¹⁹ בפרשת משפטים.

²⁰ בפרשת ראה.

²¹ את ההוכחה והראיה להלכה שמדובר בעבד מבני ישראל ולא גוי, סיימנו. אבל יש עוד דרשה נאה וסיוע על דרך האגדה והחידוד ("זכר") מדוע נקטה התורה בשם "עבד עברי" ולא "ישראל" או "מבני ישראל", כלשונה בכל מקום.

²² ומדרש פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) שמות פרשת משפטים פרק כא מוסיף עוד "עבריים" שמתקשרים לעבד "עברי" ולתזכורת ההיסטורית של פרשת עבד עברי שבראש פרשת משפטים: "עבד עברי". זהו ישראל שנמכר לך, ולא עבד נכרי שהוא של עברי. ואתה קורא בו עבד עברי, כלומר עבד של עברי, אלא הוא ישראל בעצמו. ואומר עברי על שם שנקראו ישראל עברים במצרים, שנאמר: אלהי העבריים שלחני אליך (שמות ז טז), ואומר: ראו הביא לנו איש עברי לצחק בנו (בראשית לט יד), בא אלי העבד העברי (שם שם יז), ונקרא על שם אברהם, שנאמר ויגד לאברם העברי (שם יד ג), על שם עבר בן שלח בן ארפכשד בן שם בן נח, שהוא לימד את יעקב אבינו ארבע עשרה שנה". "אלוהי העברים" שזכור ביציאת מצרים מתחבר לפרשת "עבד עברי" שהיא המצווה הראשונה בפרשת משפטים מיד לאחר מתן תורה. במצווה זו באה התורה להזכירנו שהן האדון והן העבד הם 'עבריים' שאבותיהם היו עבדים במצרים. כולם מצאצאי העבדים העברים ש"אלוהי העברים" גאלם והוציאם מעבדות לחירות. בחירות זו, האידיאל הוא כמובן שאף אדם לא יימכר שוב לעבד (ולא ימכור את בתו לאמה!) משום שהחברה תדאג שלא יהיו בה אנשים עניים שיימכרו בחובם או בגניבתם (אלה שתי הסיבות לעבדות: מוכר עצמו שאין לו מה לאכול או שמכרוהו בית דין כי גנב ואין לו להחזיר). אידיאל זה לא תמיד מצליח להתממש ("כי לא יחדל אביון מקרב הארץ"). התורה היא ריאלית ומכירה באפשרות של ירידה. אך ירידה ולא התדרדרות. יש מצב של עבד עברי לאיש עברי (ישראל), אך שניהם צריכים לזכור את "אלוהי העברים" שהוציאם לחירות, כולנו בני "אברהם העברי": האדון שיתנהג כשורה, והעבד שלא יירצע לעבד עולם (עד היובל). וכבר הארכנו במוטיב זה בדברינו [פתח במשפט עבד עברי](#) בפרשת משפטים. ראה גם [אוזן ששמעה בסיני](#) שם.

וַיִּשְׁמְעוּ פְּלִשְׁתִּים אֶת קוֹל הַתְּרוּעָה וַיֹּאמְרוּ מֶה קוֹל הַתְּרוּעָה הַגְּדוֹלָה הַזֹּאת בְּמַחְנֵה הָעִבְרִים וַיִּדְעוּ כִּי אֲרוֹן ה' בָּא אֶל הַמַּחְנֶה: וַיִּרְאוּ הַפְּלִשְׁתִּים כִּי אָמְרוּ בָּא אֱלֹהִים אֶל הַמַּחְנֶה וַיֹּאמְרוּ אוֹי לָנוּ כִּי לֹא הִיְתָה כְּזֹאת אֶתְמוּל שְׁלָשׁם: אוֹי לָנוּ מִי וַצִּילָנוּ מִיַּד הָאֱלֹהִים הָאֲדִירִים הָאֵלֶּה אֵלֶּה הֵם הָאֱלֹהִים הַמְּכִים אֶת מִצְרַיִם בְּכָל מִפְּחֵי בְּמִדְבָּר: ²³

פרקי דרבי אליעזר (היגר) - "חורב" פרק ט- יונה הנביא

ר' חנינא אומר: משבעים לשונות היו באניה, וכל אחד ואחד היו אלהיו בידו. ²⁴ ואומרים: והיה האלהים אשר יענה ויציל אותנו מן הצרה הזאת - הוא האלהים. ועמדו וקראו בשם ה' אלהיו ולא הועילו מאומה. יונה בצרת נפשו נרדם וישן לו. בא אליו רב החובל, אמר לו: הרי אנו עומדין בין מות לחיים ואתה נרדם וישן! מאיזה עם אתה? אמר להם: עברי אנכי. אמרו לו: והלא שמענו שאלהי העברים גדול. קום קרא אל אלהיך אולי יעשה לנו ככל פלאותיו כמו שעשה לכם בים סוף. ²⁵

רשב"ם שמות פרק ה פסוק ג - אלוהי עבר הנהר

ויאמרו אלהי העברים וגוי' - כלומר עם ישראל מעבר הנהר באו לגור הנה, וזהו אלהי בני עבר הנהר והן עמו וצריכין לעובדו וגוי' פן יפגענו וגוי'. ²⁷

אבן עזרא בראשית י כא - שורשי השם עברים = בני עבר

וטעם אבי כל בני עבר יהודיע אבי העברים כי אין למעלה ממנו, והשם אלהיו. וכן כתוב: כה אמר ד' אלהי העברים. ²⁸

אבן עזרא שמות פרק כא פסוק ב - עברי = ישראלי

²³ במלחמה עם הפלשתים בתחילת ספר שמואל א, בימי עלי, בה נשבה ארון הברית. כאן לא נזכר בפירוש "אלוהי העברים", אבל הלשון מאד קרובה. הפלשתים מכנים את בני ישראל "העברים" (כך אגב גם מלחמת שאול ויונתן בשמואל א פרק יג, ראה גם שם פרק כט) ומזכירים את "האלוהים האדירים ... הם האלהים המכים את מצרים בכל מכה וכו'", וכבר הערנו שבכל מכות מצרים כתוב "אלוהי העברים". נראה שאפשר לפיכך למנות גם מקור זה כמזכיר את "אלוהי העברים". האם זה סוף פסוק? האם נמצא עוד "אלוהי העברים" במקרא או במדרש הדורש אותו?

²⁴ הבדלי הלשון יוצרים את הבדלי האמונה בעולם הפוליתאיסטי של ריבוי אלילים. מה שמתקשר מחד גיסא עם פרעה שמחפש את "אלוהי העברים" בבית גזיו, ומאידיך גיסא, לבני ישראל שלא שינו את לשונם. הלשון והשפה הם דבר מקודש!

²⁵ וכך גם במדרש תנחומא פרשת ויקרא סימן ח בלשון די מקבילה. ראה שם. הנה חזרנו שוב למעבר בים סוף! "אלוהי העברים" שחצב מעבר בים סוף והעביר בבטחה את בניו בין גזריו אל העבר השני לחירות ופדות, הוא זה שיעביר את הסערה מעל האניה בה בורח יונה ובה מצויים שבעים נציגים של כל אחת מהלשונות והאמונות של העולם דאז. כך בפיו של רב החובל! זאת ועוד, יונה העברי הוא שיחזור ויקרא לאנשי נינוה לחזור בתשובה, אם ירצה או ולא ירצה, וייכנס לדורות להפטרות תפילות מנחה ביום הכיפורים. שוב קשר בין "עברי" ובין תשובה. ואם נתארך את יונה עפ"י הופעתו בספר מלכים ב פרק יד, הם ימי מלכותו של ירבעם השני בנו של יואש מלך ישראל, הרי לנו האזכור המאוחר וכנראה האחרון של איש עברי (במקרא) ושם אלוהי העברים (במדרש). אזכור זה חובר עם "בני עבר" (אשור) שקדמו ל"אברהם העברי" ושפרשו ממעשה מגדל בבל ודור הפלגה ולפיכך נשלח אליהם יונה הנביא להחזירם בתשובה. ראה מדרש אגדה (בובר) בראשית פרשת נח פרק י סימן יא: "... לך כשחטאו בני נינוה אמר הקב"ה ליונה בן אמת יליך לשם וינבא עליהם, אמר לו הקב"ה: אביהם יצא מארצו לכבודי, לך לך בשליחות אל בני עירו". וכבר הזכרנו עניין זה בדברינו **אברהם דור הפלגה** בפרשת נח וכן **אנשי נינוה** ביום הכיפורים.

²⁶ נעבור לפרשני המקרא, ככל שיתיר לנו הזמן והמקום.

²⁷ כמו כן מפרש רשב"ם בשמות ג יח: "אלהי העבריים - שהי מעברי הנהר באו הנה ואלהי מלכותם צריכים לעבוד". זו גישה מאד 'ארצית' וחסרת כל שגב. אתה פרעה היושב בצד המערבי של הקשת הפוריה, היא העולם שהתנ"ך מתמקד בו, שמעת ומכיר שיש גם 'אי שם' בקדם, מעבר לנהר (נהר הפרת שעד שם הגיעו לעתים צבאות מצרים), בני עבר הנהר ויש להם את אלוהיהם והם צריכים לעבוד אותו. ראה בכיוון זה גם פירוש ספורנו: "אלהי העבריים. על שאמרת מי הוא זה, הנה הוא אלהי העברים המפורסמים המחזיקים בדעות עבר", ופירוש עקידת יצחק שמות שער לה (פרשת שמות-וארא) (טז): "ויאמרו אלהי העבריים וגו' הודיעו לו כי זה אשר נקרא עליהם הוא אלהי העברים אשר פרסם אותו אברהם העברי אבי יחוסם". כאילו מצופה מפרעה שייכבד דתות ואמונות אחרות ומה שאולי גם הולם את המדרשים שפרעה מחפש בבית גזיו את "אלוהי העבריים" ולא מוצא או שמא לא רוצה למצוא. לאור 'הנמכה' זו, אפשר אולי להבין שמשא ואהרון שינו מדעת עצמם לשם נשגב יותר, כפי שכבר הצענו בהערה 6 לעיל על פירוש פסיקתא זוטריתא שמות ז כו, אך כשראו שפרעה לא מתרשם מכן, הם מנמיכים ופונים לרגש הדתי הפוליתאיסטי אולי גם הפולרליסטי שלו. ואולי כעת מבינים משה ואהרון מדוע צוו לכתחילה לבוא בשם "אלוהי העבריים", מה שמתחבר עם "יוחגו לי במדבר", "נלכה דרך שלושת ימים", "פן יפגענו" וכו'.

²⁸ בפירושו לבראשית י כא, פרשת נח, בתולדותיו של שם אחר המבול, יורד אבן עזרא לשורשי השם "אלוהי העבריים" שבא מעבר בנו של שם. אבל יחד עם ה' (שם הווי"ה) שהוא השם של כל בני עבר ש"אין למעלה הימנו". עם שם זה מצטווה משה לבוא לפני פרעה. כאן, נראה שאבן עזרא מפרש בדומה לרשב"ם, אבל בדגש על שם הווי"ה. וכבר הערנו שגם פוטיפר רואה אצל יוסף כי ה' אתו, היינו שהמצרים ידעו שיש אלוה לבני עבר וגם ידעו מה שמו. אז באמת למה לא באו משה ואהרון לכתחילה עם שם זה?

... והנה גם נקראו העברים שהם ישראל, כי ראינו שאמר משה לפרעה: "כה אמר ה' אלהי ישראל" (שמות ה א). וכאשר שאל פרעה מי הוא זה השם? אז השיבו: "ה' אלהי העברים" (שם, ג).²⁹ והנה אלהי העברים כמו אלהי ישראל.³⁰

רמב"ן שמות פרק ה פסוק ג – הדגש הוא על שם הווי"ה

"פן יפגענו בדבר או בחרב" ... ואמר זה,³¹ כי הקב"ה צוה אותם שיאמרו: "ואמרתם אליו ה' אלהי העברים נקרה עלינו ונזכרה לה' אלהינו" (לעיל ג יח), והם אמרו: "כה אמר ה' אלהי ישראל שלח עמי". והנה פרעה היה חכם גדול ויודע את האלהים ומודה בו, כאשר אמר הוא או מורישו³² ליוסף: "אחרי הודיע אלהים אותך" (בראשית מא לט), "איש אשר רוח אלהים בו" (שם לח), אבל לא היה יודע את השם המיוחד, וענה: "לא ידעתי את ה'" (פסוק ב). והם נזכרו וחזרו ואמרו לו כאשר צו: "אלהי העברים נקרא עלינו" (פסוק ג), כי הזכירו לו אלוהי העברים בלבד שהוא אל שדי.³³ ואמר: "נקרא עלינו" שהודיעוהו לשון המקרא כאשר נצטוו לו. ופירשו לו כי במקרא הזה אשר נקרא עליהם יצטרכו לזבוח לפניו פן תהיה הפגיעה בדבר או בחרב.³⁴

דברים רבה ב ח

א"ר לוי: אמר לפניו: ריבונו של עולם, עצמותיו של יוסף נכנסו לארץ ואני איני נכנס לארץ? אמר לו הקב"ה: מי שהודה בארצו נקבר בארצו ומי שלא הודה בארצו אינו נקבר בארצו. יוסף הודה בארצו, מניין? גבירתו אומרת: "ראו הביא לנו איש עברי לצחק בנו" (בראשית לט) ולא פָּפַר, אלא: "כִּי גָּנַב גִּנְבָתִי מֵאֶרֶץ הָעֵבְרִים" (בראשית מ טו) - נקבר בארצו ... אתה שלא הודית בארצך, אין אתה נקבר בארצך. כיצד? בנות יתרו אומרות: "איש מצרי הצילנו מיד הרועים" והוא שומע ושותק.³⁵

שבת שלום

²⁹ בפסוק כתוב: "אלוהי העברים" ולא ברור מי שיבש כאן לכתוב: "ה' אלוהי העברים". עניין זה נראה להלן ברמב"ן.
³⁰ כשאבן עזרא מגיע בפירושו לפרשת משפטים, לדין עבד עברי, הוא מאריך מאד להסביר שלמרות שורשי השם עברי בבני עבר, בתורה, בפרט בכל הקשור לדינים ומצוות, עברי הוא שם נרדף לישראלי (יהודי בימינו). דבריו הם חיזוק פרשני למדרש מכילתא לעיל על עבד עברי. אחת הראיות שאבן עזרא מביא לחיזוק דבריו היא מפרשתנו. אם משה ואהרן אומרים "אלוהי ישראל" במקום "אלוהי העברים" כפי שנצטוו לומר, אין זה אלא מפני שזה אותו השם: "אלוהי העברים כמו אלוהי ישראל". נראה שיש בעיה קטנה בהלימת שני פירושי אבן עזרא אלה בקשר לפסוקים בפרשתנו (לא בין פרשת נח ספר בראשית ופרשת משפטים ספר שמות, אלה עולמות שונים) ונשמח לשמוע פירושים משואבי המים. אפשר שהפתרון הוא בהצמדת ה' (שם הווי"ה) לאלוהי ישראל או לאלוהי העברים (ראה הערה קודמת). ברגע שאתה אומר שם הווי"ה ברור שהכוונה לכל אותם צאצאי שם ועבר שמחזיקים בשם זה והם בני האבות. כמו שמפרש אבן עזרא בשמות ה ג ומכוון כבר לפרשת משפטים: "ויאמרו זה השם הוא אלהי העברים שהיו יודעים והוא אברהם הנקרא עברי, ויצחק בנו, ויעקב ובניו כאשר אפרש בפסוק כי תקנה עבד עברי". כך או כך, נראה שדברי אבן עזרא צריכים עיון נוסף.

³¹ שמשא אומר לפרעה שהוא מפחד ש"אלוהי העברים" יפגע בנו.
³² פרעה הקודם שהוריש לו את המלוכה. תלוי בפירושים השונים לפסוק: "ויקם מלך חדש על מצרים". ראה רש"י על הפסוק.
³³ כמו שהקב"ה אומר למשה בראש פרשתנו: "וְאָרְאָ אֶל אֲבִרְהָם אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בְּאֵל שַׁדַּי וְשָׁמִי ה' לֹא נִדְעִיתִי לָהֶם".
³⁴ להבנת פירוש רמב"ן זה יש לחזור לפסוקי המקרא ולשים לב איפה נזכר שם ה' (הווי"ה) ואיפה הוא נעדר. בסנה (מקור מקרא 2 לעיל), אומר הקב"ה למשה: "ה' אלוהי העברים". משה ואהרן אומרים לפרעה (מקור מקרא 3): "ה' אלוהי ישראל", אך לאחר שפרעה נוזף בהם הם אומרים: "אלוהי העברים". חוזרים מ"אלוהי ישראל" לאלוהי העברים ומשמיטים את שם ה'. (בכל שאר האזכורים של "אלוהי העברים", תמיד שם הווי"ה: "ה' אלוהי העברים"!). האמירה החדשה והחשובה לפני פרעה איננה "אלוהי ישראל" או "אלוהי העברים", אלא שם הווי"ה המצורף להם. זה החידוש העיקרי בפניה לפרעה ואת זה הוא דוחה. הוא מכיר את השם "אלוהים", הוא מכיר "אלוהיות רבים", אבל את שם הווי"ה פרעה איננו מכיר ולכן הוא עונה: "לא ידעתי את ה'". או אז חוזרים משה ואהרן ובוחרים בשם "אלוהי העברים" שהוא שם של בריאה וכח, "מי שאמר לעולם די". הוא גם השם שאולי אולי פרעה עוד זוכר במסורת מיוסף "הוא או מורישו" כלשון רמב"ן לעיל. אך לגבי השמטת שם ה' נראה שרמב"ן מחזיק בעמדה כפולה. מחד גיטא הוא אומר: "הזכירו לו אלוהי העברים בלבד" וחזרה ל"אל שדי". אך מאידך גיטא, הוא רואה במילים: "נקרא עלינו" (שניתן גם לקרוא "נקרה עלינו", רמב"ל לעיל, אבן עזרא ג יח הפירוש הארוך) אזכור מובלע של שם ה' כפי שצווה משה בסנה. ועל"פ, מכאן ואילך תמיד שם הווי"ה בצמוד ל"אלוהי העברים".

³⁵ עוד יש פרשנים רבים שנדרשו לנושא שלנו (ראה רבי בחיי בן אשר על הפסוק, עקידת יצחק שקצרונו בה מאד, העמק דבר ועוד), אל ארכה היריעה יתר על המידה ונזכרנו בהבטחתנו להירש ליוסף. וזאת, בהמשך למכילתא דרבי ישמעאל פרשת בא על שלא שינו את לשונם ושמות רבה ג ח על שעברו בים. בין יוסף למשה, ששניהם גדלו או גודלו בבית פרעה, אפשר למצוא מספר נקודות דמיון. אבל עפ"י מדרש זה יש ביניהם הבדל אחד גדול: יוסף הוא "עברי" שהודה בארצו ולא הכחיש את מוצאו (גם אחרי שעלה לגולה כשהביא למצרים את משפחתו המעידה על מוצאו ולא הסתיר אותה). משה הוא "איש מצרי" שלא הודה בארצו. מדרש זה שייך לספר דברים ובא להסביר מדוע הקב"ה לא נענה לתחנוני משה להיכנס לארץ, בעוד שיוסף זכה (ומשה הוא שטורח בהעלאת עצמותיו מהגילוס ונשיאתם בכל שנות המדבר הארוכות). אבל אזכור מדרש זה כאן מקבל משנה חריפות! משה מצווה לומר לפרעה: "אלוהי העברים"! אלוהי כל אלה ששמרו על עבריותם בצורה זו או אחרת! והוא שנראה לבנות יתרו כ"איש מצרי", שמע ושתק, איננו בכלל העברים? הוא שעליו אמרה בת פרעה: "מִי־לִי הָעֵבְרִים זֶה!" האם לכן שינה לומר "אלוהי ישראל" ובעל כורחו חזר ואמר על ארבע מכות: "אלוהי העברים"?

תש"פ

פרשת וארא

מחלקי המים